

PRZEGLĄD BADAŃ

Ryszard Sudziński

Toruń

Rok 1989 w historiografii polskiej — z perspektywy dwudziestolecia

Obrady „Okrągłego Stołu” i podpisane 5 IV 1989 r. porozumienie miały bezprecedensowe znaczenie w środkowoeuropejskim bloku krajów socjalistycznych, zapoczątkowując długą i skomplikowaną drogę prowadzącą od systemu „realnego socjalizmu” do demokratycznego kapitalizmu, opartego na pluralizmie politycznym i wolnorynkowej gospodarce. Z punktu widzenia socjologa „dziedzictwo Okrągłego Stołu jest przedziwną mieszanką zrealizowanych zamierzeń i spełnionych obietnic oraz straconych złudzeń i niespodziewanych konsekwencji przekraczających wyobraźnię jego uczestników”. Dokonana w Polsce dzięki Okrągłemu Stołowi zmiana systemu nie była bowiem — nawiązując do typologii Samuela Huntingtona — ani odgórną reformą, ani też oddolną rewolucją, lecz porozumieniem elit, z jednej strony postkomunistycznej władzy, z drugiej zaś „solidarnościowej”, demokratycznej opozycji. Fakt ten — jak podkreśla socjolog Marek Ziółkowski — „wpłynął w znaczącym stopniu na charakter i tempo dokonujących się w Polsce zmian, przyczyniając się zarówno do podejmowania szybkich decyzji w pewnych dziedzinach życia, jak i opóźnień i zaniechań w innych sferach”¹.

Bardziej podzielone opinie prezentują historycy i politolodzy. Wprawdzie przeważa stanowisko, że był to historyczny przełom, który doprowadził do pokojowego i bezkrwawego obalenia komunistycznej dyktatury, jednak wcale niemarginalne miejsce zajmują poglądy o zdradzie elit solidarnościowych, zgniłym kompromisie, który zastąpił rewolucyjny przełom, bądź możliwym wyborze drogi alternatywnej, a więc przeczekania, bo i tak system komunistyczny by się załamał, a wówczas „wolną Polskę można by budować od podstaw i na zdrowych zasadach” (o czym niżej).

¹ M. Ziółkowski, *Co nam zostało po Okrągłym Stoł*e, wypowiedź w panelu „Czy filozofia Okrągłego Stołu może mieć znaczenie dla podwyższenia jakości demokracji?” na konferencji „Dialog — kompromis — porozumienie” zorganizowanej 5 II 2009 r. w Warszawie z okazji 20. rocznicy rozpoczęcia obrad Okrągłego Stołu.

Problematyka rozkładu, a następnie upadku PRL i umowy „okragłostołowej” obrosła w ciągu ostatniego dwudziestolecia bardzo obfitą literaturą. Tworzą ją dość liczne już i o różnorodnej proveniencji wydawnictwa źródłowe, literatura wspomnieniowa oraz relacje i wywiady, wreszcie pokaźne pod względem ilościowym i bogate merytorycznie opracowania, na które składają się obszerne studia monograficzne, prace zbiorowe, materiały pokonferencyjne, jak i niezliczona ilość artykułów publikowanych w czasopismach naukowych i popularnonaukowych oraz publicystyka polityczna.

Ze względu na ograniczoną objętość i pokaźną liczbę publikacji, w niniejszym przeglądzie omówię newralgiczne kierunki badań, ilustrując je przede wszystkim wydawnictwami źródłowymi i drukami zwartymi, natomiast artykułami i publicystyką posiłkować się będą tylko w koniecznych przypadkach, odsyłając czytelnika do najbardziej reprezentatywnych zestawów bibliograficznych.

Niniejszy przegląd badań wypada rozpocząć od edycji źródłowych. Pierwsze ukazały się niemal równocześnie z dokonującym się procesem zmiany systemu. Zawierały relacje z dyskusji plenarnej Okrągłego Stołu oraz końcowe postanowienia, ponadto notki biograficzne i wypowiedzi uczestników². Ich dopełnieniem były opublikowane wówczas notatki z poufnych rozmów w Magdalence³ oraz dokumenty „Solidarności” z lat 1988–1990⁴, a także doprowadzone do roku 1989 obszerne kalendarium Związku⁵. W sytuacji, gdy w kraju wydawnictwa ważnych źródeł odnoszące się do czasów najnowszych ukazywały się nadal sporadycznie i zawierały wiele braków, lukę tę wypełniała w pewnym stopniu ceniona seria *Tajnych dokumentów*, wydawana przez londyńską oficynę „Aneks”. Ostatnich lat PRL-u dotyczyły dwa tomy zawierające ważne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC w latach 1988–1989⁶ oraz protokoły ze spotkań Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu w całej dekadzie lat osiemdziesiątych⁷. Bardzo ważne źródła pochodzące z prywatnego archiwum sekretarza Episkopatu Polski abpa Bronisława Dąbrowskiego, naświetlające zakulisowe rozmowy przygotowawcze do Okrągłego Stołu opublikował Peter Raina⁸. Natomiast przygotowany przez niego kolejny tom innego wydawnictwa źródłowego ukazał stosunki między państwem a Kościołem katolickim w Polsce w schyłkowym okresie „realnego socjalizmu”⁹.

² *Okrągły Stół*, cz. 1–2, oprac., wybór i red. J. Barszczewski, J. Grochalska, Warszawa 1989, „Zeszyty Dokumentacyjne PAP”, Redakcja Zagraniczna. Seria Monograficzna, z. 7–8, 9–10; *Porozumienia Okrągłego Stołu: 6 lutego–5 kwietnia 1989*. Dyskusja plenarna, dokumenty, notki biograficzne, Warszawa 1989; *Kto jest kim — Okrągły Stół. Solidarność, opozycja, biogramy, wypowiedzi*, zespół red. W. Adamiecki i in., wypowiedzi zebrał i oprac. M. Wnuk przy współpracy E. Kisielińskiej, Warszawa 1989; P. Smoliński, *Szermierze Okrągłego Stołu: wątplenia i nadzieje*, Warszawa 1989 (wywiady z uczestnikami rozmów).

³ K. Dubiński, *Magdalena. Transakcja epoki. Notatki z poufnych spotkań Kiszczak–Wałęsa*, Warszawa 1990.

⁴ *Pęknięty dzban. Wybór dokumentów Związku „Solidarność 1988–1990*, oprac. M. Zagajewski, Szczecin 1991.

⁵ M. Pernal, J. Skórzyński, *Kalendarium Solidarności: 1980–1989*, Warszawa 1990.

⁶ *Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989*, oprac. S. Perzkowski [A. Paczkowski], Londyn 1994.

⁷ *Tajne dokumenty Państwo–Kościół 1980–1989*, Londyn–Warszawa 1993.

⁸ *Arcybiskup Dąbrowski w służbie Kościoła i narodu. Rozmowy z władzami PRL*, t. II: 1982–1989, wyb. P. Raina, Warszawa 1995; *Droga do „Okrągłego Stołu”*. Zakulisowe rozmowy przygotowawcze, wyb. P. Raina, Warszawa 1999.

⁹ *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. III: *Lata 1975–1989*, wyb. P. Raina, Poznań–Pelplin 1996.

Światło dzienne ujrzała ponadto obszerna dokumentacja rozmów „okrągłostołowych”, przygotowana do druku przez Krzysztofa Dubińskiego, sekretarza obrad z ramienia strony rządowej¹⁰.

Jedną z najważniejszych i najobszerniejszych publikacji podsumowujących pierwszy okres badawczy nad upadkiem komunizmu i przejściem do procesu transformacji systemowej w Polsce było trzytomowe wydawnictwo: *Polska 1986–1989 — koniec systemu*, stanowiące pokłosie międzynarodowej konferencji, jaka z inicjatywy Instytutu Studiów Politycznych PAN w Warszawie odbyła się w październiku 1999 r. w Miedzeszynie¹¹. Pomieszczone w ostatnim tomie oryginalne, niepublikowane do tej pory dokumenty, zostały w większości wytworzone w centralnym aparacie PZPR. Natomiast zabrakło materiałów dotyczących aparatu bezpieczeństwa i wojska, do których historycy nie mieli wówczas dostępu. Ich brak w pewnym stopniu rekompensowały zawarte tam obszerne opracowania z lutego 1989 r. dotyczące stosunków ZSRR z europejskimi państwami socjalistycznymi, przygotowane w Wydziale Zagranicznym KC KPZR, oraz analizy odzwierciedlające sytuację wewnątrz tych krajów, pochodzące z Ministerstwa Spraw Zagranicznych ZSRR i z Instytutu Gospodarki Systemu Socjalistycznej Akademii Nauk ZSRR.

Niemal równocześnie z materiałami sesji miedzeszyńskiej opublikowano *Obywatelskie inicjatywy ustawodawcze „Solidarności” z lat 1980–1990*. Objęły one m.in. projekty ustaw opracowane przez Centrum Obywatelskich Inicjatyw Ustawodawczych i Społeczną Radę Legislacyjną¹². Cykl dokumentowania na różny sposób procesu przygotowań do pokojowej rewolucji zwieńczyło przygotowane z inicjatywy Aleksandra Kwaśniewskiego pięciotomowe wydawnictwo źródłowe, które zredagowali Włodzimierz Borodziej i Andrzej Garlicki, a wydała w 2004 r. Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej¹³. Objęły one okres od września 1986 r. do czerwca 1989 r. Nie zamykało to oczywiście prac nad innymi aspektami tego procesu historycznego, o czym świadczyły kolejne ważne publikacje źródłowe. Wiele z nich ukazało się drukiem w połowie drugiego dziesięciolecia III Rzeczypospolitej.

Do najciekawszych należały niewątpliwie opublikowane przez ks. bpa Alojzego Orszulika *Notatki z rozmów z władzami PRL w całej dekadzie lat osiemdziesiątych*¹⁴. To obiektywne świadectwo niezależnego obserwatora kościelnego, dokumentujące nieformalne kontakty opozycji z przedstawicielami władzy. Istotne były zwłaszcza opisane w nich kontakty z szefem MSW gen. Czesławem Kiszczakiem. Pokazywały one wkład Episkopatu w konstruowanie Okrągłego Stołu i przebieg gry w trójkącie władza — Kościół — opozycja. Wynika z nich, że jeszcze w połowie 1988 r. pozycja PZPR wydawała się bardzo mocna i dopiero fala strajków zmusiła władzę do podjęcia pewnych inicjatyw, zwłaszcza gospodarczych, ale nikt nie spodziewał się, że zmiany sięgną fundamentów systemu i pozbawią partię „prze-

¹⁰ *Okrągły Stół*, oprac. K. Dubiński, Warszawa 1999.

¹¹ *Polska 1986–1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji, Miedzeszyn 21–23 października 1999*, t. I: *Referaty*, red. P. Machcewicz; t. II: *Dyskusja*, red. A. Paczkowski; t. III: *Dokumenty*, red. A. Dudek i A. Friszke, Warszawa 2002.

¹² *Obywatelskie inicjatywy ustawodawcze „Solidarności” 1980–1990. Materiały i projekty ustaw Centrum Obywatelskich Inicjatyw Ustawodawczych „S” i Społecznej Rady Legislacyjnej*, oprac. K. Barczyk, S. Grodzicki, S. Grzybowski, Warszawa 2001.

¹³ *Okrągły Stół — dokumenty i materiały*, red. W. Borodziej i A. Garlicki, t. I: *Wrzesień 1986–luty 1989*, t. II: *Luty 1989–kwiecień 1989*, t. III: *Marzec 1989–kwiecień 1989*, t. IV: *Kwiecień 1989–czerwiec 1989*, t. V: *Aneks*, Warszawa 2004.

¹⁴ A. Orszulik, *Czas przełomu. Notatki z rozmów z władzami PRL w latach 1981–1989*, Warszawa–Ząbki 2006.

wodniej siły”. Według bpa Orszulika Okrągły Stół obliczony był na działania propagandowe. Usiłowano stworzyć pozory fraternizacji (uczcowanie, nagrywanie, fotografowanie), z drugiej zaś strony aparatczycy partyjni dążyli do zdezawuowania przywódców opozycji w oczach społeczeństwa. Notatki bpa Orszulika, obejmujące blisko 150 dokumentów, to źródło bardzo cenne wobec zniszczenia w 1989 r. większości dokumentów partyjnych.

Natomiast słabnącą kondycję SB w miarę rozkładu systemu odzwierciedlają *Stenogramy posiedzeń Komitetu Obywatelskiego przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność” Lechu Wałęsie*¹⁵. Zachowały się jedynie nagrania z trzech spotkań. Ukazują one stanowisko opozycji, która według Jacka Kuronia winna zmienić taktykę, a więc zmierzać do kompromisu — współuczestniczenia we władzy, np. w parlamencie. Obok nagrań ze spotkań KO w tomie zamieszczono raporty z inwigilacji, czyli „operacyjnego rozpoznania”, które pisali na tych zebraniach oficerowie i agenci SB. Dokumenty bezpieki dobrze pokazują granice wpływów tajnej policji u schyłku PRL. Według Andrzeja Friszke, który opatrzył tom obszernym wstępem, na sto kilkadziesiąt osób było tylko około 10 agentów, a sporządzone przez nich raporty okazały się bardzo miałkie. W stenogramach posiedzeń jak w zwierciadle odbija się atmosfera schyłkowych miesięcy PRL. Przedrukowano także publikowane w prasie podziemnej uchwały i oświadczenia KO. Natomiast Andrzej Friszke polemizuje w przedmowie z ahistorycznym myśleniem niektórych historyków, podkreślając geostrategiczną sytuację Polski (pobyt wojsk radzieckich, polityka Gorbaczowa — utrzymania wpływów). Według przedmówcy dokumenty KO świadczą dobitnie o tym, że Okrągły Stół nie został wcześniej zaprogramowany i rozegrany przez służby specjalne, nie było zdrady i tajnych porozumień oraz akceptacji dla uwłaszczenia partyjnej nomenklatury.

Jeszcze inaczej znaczenie pokojowej rewolucji przedstawiało się z perspektywy dyplomacji amerykańskiej, a zwłaszcza ambasadora USA w Polsce Johna Davisa. W odtajnionej i opublikowanej w 2006 r. w Polsce z inicjatywy Instytutu Studiów Politycznych PAN w Warszawie korespondencji ambasady USA z Departamentem Stanu w Waszyngtonie lepiej i obiektywniej widać było to, co się w kraju działo w 1989 r. Już w połowie kwietnia było bardzo prawdopodobne — czytamy w depeszy ambasadora — że władze w wyborach poniosą całkowitą porażkę. Jego zdaniem większość Polaków nie zdawała sobie sprawy z ważności zachodzących w kraju zmian. Stanowisko ambasadora niewątpliwie utorowało drogę dla wizyty prezydenta Georga H. W. Busha w Warszawie w lipcu 1989 r.¹⁶ Dyplomację amerykańską wobec Polski w gorącym okresie przełomu ukazuje ponadto zawarta w oddzielnym tomie korespondencja między Ambasadą PRL w Waszyngtonie a Ministerstwem Spraw Zagranicznych¹⁷.

W związku z przypadającą w 2009 r. dwudziestą rocznicą wyborów czerwcowych, Biuro Edukacji Publicznej IPN podjęło cenną inicjatywę nowego obszernego wydawnictwa źródłowego zatytułowanego *Zmierzch dyktatury*. Zawarte w nim materiały dotyczą tych wątków,

¹⁵ *Komitet Obywatelski przy Przewodniczącym NSZZ „Solidarność” Lechu Wałęsie. Stenogramy posiedzeń 7 listopada 1987, 18 grudnia 1988, 23 kwietnia 1989*, oprac. M. Strasz. A. Friszke, *Geneza i historia Komitetu Obywatelskiego*, Warszawa 2006.

¹⁶ *Ku zwycięstwu „Solidarności”. Korespondencja Ambasady USA w Warszawie z Departamentem Stanu, styczeń–wrzesień 1989*, wstęp i wybór G. F. Domber, Warszawa 2006, „Dokumenty do Dziejów PRL”, z. 18. Wspomnienia Busha ze spotkania z Jaruzelskim podczas wizyty w Polsce 10–11 VII 1989 r. opisuje A. Mazurkiewicz, *Dyplomacja Stanów Zjednoczonych wobec wyborów w Polsce w latach 1947 i 1989*, Warszawa 2007.

¹⁷ *Ku wielkiej zmianie. Korespondencja między Ambasadą PRL w Waszyngtonie a Ministerstwem Spraw Zagranicznych, styczeń–październik 1989*, red. H. Szlajfer, Warszawa 2008.

które w dotychczasowych badaniach nad przemianami ustrojowymi w 1989 r. pozostawały słabiej udokumentowane. Ilustrują one postępujące od połowy lat 80. procesy prywatyzacji i deregulacji państwa, których ubocznym skutkiem było tzw. uwłaszczenie nomenklatury oraz rozpracowywanie sytuacji politycznej w Polsce przez Służbę Bezpieczeństwa. Jednak na czoło wysuwa się zagadnienie stosunku władz ZSRR do procesu przemian w naszym kraju. Z dokumentów zawartych w I tomie wydawnictwa wynika, co dotychczas było słabo rozpoznane, że jednym z elementów radzieckiej strategii stały się próby nawiązania kontaktów z różnymi środowiskami polskiej opozycji, a zwłaszcza przedstawicielami umiarkowanej opozycji solidarnościowej, na temat nowego ładu politycznego w Polsce¹⁸.

Zapisy rozmów Michaiła Gorbaczowa z przywódcami PZPR oraz nadsyłane z Moskwy przez ambasadę PRL i kontrwywiad szyfrogramy pokazują, że Kreml godził się na pewne zmiany w Polsce i środkowowschodniej Europie, zwłaszcza te, które miały reformować gospodarkę. Nie ulega wątpliwości, że ekipa gen. Wojciecha Jaruzelskiego miała w końcu lat 80. większe niż dotąd możliwości manewru zarówno we wzajemnych stosunkach z Moskwą, jak i w zakresie polityki wewnętrznej. Kwestią otwartą wciąż pozostaje jednak pytanie, jak szeroki był zakres owej swobody. Śmiała teza Antoniego Dudka zawarta we wcześniejszych jego pracach i powtórzona w przedmowie do *Zmierzchu dyktatury* oraz przywoływanych przez niego niektórych zachodnich badaczy, że „ekipa gen. Wojciecha Jaruzelskiego miała pełną swobodę działania w reformowaniu ustroju, a mimo to niemal do końca swych rządów posługiwała się radzieckim „straszakiem” w kontaktach z Zachodem, opozycją oraz Kościołem”, nie znajduje jeszcze pełnego potwierdzenia w dokumentacji źródłowej. Natomiast istotne są spostrzeżenia, że Sowieci nie zakładali utraty kontroli nad krajami satelickimi, jak również wykluczali możliwość bezpośredniej interwencji wojskowej.

W opublikowanych ostatnio wydawnictwach źródłowych coraz więcej miejsca zajmują więc uwarunkowania zewnętrzne. Obecne są one również — choć w różnym stopniu — w reprezentatywnej literaturze przedmiotu. Przechodząc do jej analizy, należy stwierdzić, że dokonujące się w latach 80. zmiany na arenie międzynarodowej, a zwłaszcza stosunki Wschód–Zachód, miały kluczowe znaczenie dla upadku systemu „realnego socjalizmu” i narodzin III RP. Bardzo szybko ukazały się pierwsze publikacje traktujące ów proces rozkładu w szerszym ujęciu Europy Środkowo–Wschodniej, a więc na przykładzie niektórych krajów. Siłą rzeczy miały one wówczas charakter bardziej publicystyczny aniżeli naukowy. Jako pierwszy problematykę tę podjął brytyjski historyk i publicysta Timothy Garton Ash. Podobnie jak to miało miejsce po narodzinach „Solidarności”, gdy jeszcze w okresie stanu wojennego ogłosił on interesujące reportażowe studium: *The Polish Revolution Solidarity 1980–1982* (London 1983), tym razem uważnie śledził to, co wydarzyło się podczas „Jesieni ludów” w Polsce, Czechosłowacji, NRD i na Węgrzech¹⁹. Popularnonaukowy charakter, odzwierciedlający ówczesny stan wiedzy, nosiła także wydana wkrótce publikacja przygotowana przez Jacka Gorzkowskiego i Witolda Morawskiego²⁰.

¹⁸ *Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów*, t. I: (lipiec 1986–maj 1989), wybór, wstęp i oprac. A. Dudek, Warszawa 2009, t. II: (czerwiec–grudzień 1989), w przygotowaniu. Obszernie na temat kontaktów między przedstawicielami polskiej opozycji i władzami radzieckimi pisze H. Głębocki, *Jak znaleźć numer telefonu na Kreml? Rosja w strategii politycznej „konstruktywnej opozycji” w PRL (1985–1989)*, „Arcana” 2009, nr 86–87, s. 39–97.

¹⁹ T. G. Ash, *Wiosna obywateli. Rewolucja 1989 widziana w Warszawie, Budapeszcie, Berlinie i Pradze*, Londyn 1990.

²⁰ J. Gorzkowski, W. Morawski, *Jesień narodów*, Warszawa 1991.

W latach 90. podjęto również pierwsze badania nad polityką ZSRR wobec Polski i innych krajów satelickich w schyłkowym okresie komunizmu. Z jednej strony ukazywano w nich wpływ radzieckich przemian, a zwłaszcza „pierestrojki” na sytuację w Europie Środkowo-Wschodniej²¹, z drugiej zaś przeobrażenia międzynarodowego układu sił w Europie opisywano w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego²² bądź — jak w przypadku Samuela P. Huntingtona — na tle zmian zachodzących w świecie w okresie globalizacji²³. Istotne było również stanowisko Stolicy Apostolskiej wobec upadku komunizmu²⁴. Tłumaczenia ważniejszych z nich ukazały się na krajowym rynku wydawniczym.

Większość polskich historyków i politologów analizujących uwarunkowania zewnętrzne zmiany systemowej koncentrowała się przede wszystkim na przemianach, jakie nastąpiły w ZSRR w wyniku objęcia władzy przez Michaiła Gorbaczowa. Najpełniej kierunek wschodni uwarunkowań ukazał w wielu publikacjach Antoni Dudek. Uwieńczeniem badań była znakomita, choć w wielu miejscach kontrowersyjna monografia: *Reglamentowana rewolucja*²⁵. Swoje rozważania autor oparł przede wszystkim na źródłach KC PZPR, zbiorach fundacji Michaiła Gorbaczowa w Moskwie, wykorzystując ponadto dostępną w kraju i za granicą literaturę przedmiotu na temat wpływu przemian w ZSRR na sytuację w Polsce i innych krajach bloku radzieckiego.

Antoni Dudek wyraźnie dostrzega ewolucję w postrzeganiu Polski, jaka nastąpiła w wyniku objęcia władzy przez ekipę Gorbaczowa. O ile wiosną 1984 r. Konstantin Czernienko mówił twardo o konieczności „umocnienia socjalizmu na polskiej ziemi [...] wyplenienia z korzeniami elementami antysocjalistycznych [...] ograniczenia ingerencji kościoła w życie polityczne, zapewnienia decydujących wpływów w społeczeństwie ideologii marksistowsko-leninowskiej, zlikwidowania wielosektorowości w gospodarce narodowej, przestawienia wsi na tory socjalistyczne [...]”, to w rok później Gorbaczow — jak dowodzi A. Dudek — wskazywał na konieczność „otwartego omawiania pojawiających się różnic poglądów [...] usuwania nieporozumień i wzajemnych pretensji, a każda z bratnich partii winna samodzielnie określać swoją politykę i być za nią odpowiedzialna przed swoim narodem”. Natomiast w lipcu 1986 r. stwierdził wprost, że „nie można naśladować początków Kominternu i stosować administracyjnych metod kierowania przyjaciółmi”. Ciekawa jest również konstatacja końcowa tego fragmentu pracy, że „w przeciwieństwie do takich krajów jak Czechosłowacja, NRD czy Rumunia, gdzie zaangażowanie Kremla (w tym zwłaszcza radzieckich służb specjalnych) w animowanie zmian politycznych było znaczące, w Polsce wpływ ten — w świetle znanych obecnie dokumentów i faktów — był raczej ograniczony”. Autor przyznaje, że bez szerszego dostępu do rosyjskich materiałów archiwalnych, nie sposób w tej sprawie stwierdzić niczego w sposób kategoryczny. Mimo to formułuje powtórzony później przy oka-

²¹ Zob. K. Żukrowska, *Determinanty przemian systemowych w Polsce. Pierestrojka detente a próba systemowej rekonstrukcji w Polsce*, Warszawa 1990; M. Dobbs, *Precz z Wielkim Bratem. Upadek imperium radzieckiego*, Poznań 1998.

²² J. Stańczyk, *Przeobrażenia międzynarodowego układu sił w Europie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych: analiza uwarunkowań i mechanizmów w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego*, Warszawa 1999.

²³ S. P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995.

²⁴ G. Weigel, *Ostateczna rewolucja. Kościół sprzeciwu a upadek komunizmu*, tłum. z ang. W. Buchner, Poznań 1995. Zob. także D. Zimoń, *Drogą Kościoła jest człowiek. Kościół katolicki wobec problemów społecznych w latach 1985–1995*, Katowice 1995.

²⁵ A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2004.

zji *Zmierzchu dyktatury* zarzut niewykorzystania przez Jaruzelskiego tych nieograniczonych możliwości swobodnego działania, jakie rzekomo otrzymał od Gorbaczowa.

Łagodniejsze stanowisko prezentuje w historiografii Andrzej Paczkowski, twierdząc, że dzięki Gorbaczowowi „doktryna Breżniewa” „straciła swój ideologiczny sens stając się coraz bardziej zasadą «o charakterze geopolitycznym»”, dawna zaś presja Moskwy na Warszawę została zastąpiona „przez daleko idącą zgodność intencji i działań”²⁶. Warto na marginesie tej kwestii wspomnieć, że niektórzy historycy widzą bankructwo tejże doktryny już w roku 1981, gdy Moskwa nie zdecydowała się na bezpośrednią interwencję zbrojną w Polsce w celu zduszenia „Solidarności”²⁷.

Nieco inne spojrzenie na międzynarodowe uwarunkowania przebudowy systemowej w Polsce znajdujemy w drugiej fundamentalnej monografii historyczno-politologicznej autorstwa Krystyny Trembickiej²⁸. Wskazując na pomniejszanie roli Stanów Zjednoczonych w literaturze, podkreśla ona zwrot, jaki nastąpił w polityce amerykańskiej na przełomie lat 70. i 80. XX w., a zwłaszcza odejście w polityce zagranicznej USA od przestarzałej już doktryny „powstrzymywania” (containment) na rzecz polityki „odepchnięcia” (rollback). Zdaniem autorki zapoczątkowanie nowego kierunku strategii amerykańskiej przez Ronalda Reagana w 1983 r., zakładającego odrzucenie zasady koegzystencji dwóch systemów polityczno-społecznych na rzecz działań prowadzących do destrukcji systemu radzieckiego, wymusiło po roku 1985 zasadniczy zwrot w polityce Moskwy. W odniesieniu zaś do Polski dodatkowo duże znaczenie na procesy decyzyjne zachodzące w kierownictwie PZPR miała presja ekonomiczna wywierana przez Stany Zjednoczone i Zachód po wprowadzeniu stanu wojennego na początku lat 80.²⁹

Jeśli zaś chodzi o kontekst radziecki zmiany systemowej, K. Trembicka odnosi się do tez formułowanych przez Jadwigę Staniszkis³⁰ czy Władymira Bukowskiego³¹, że „Jesień narodów”, a przedtem Okrągły Stół w Polsce były częścią większej całości i zostały zaprojektowane wcześniej w Moskwie przez zbliżone do KGB siły radzieckich globalistów, myślących kategoriami imperialnymi. Bukowski uważa ponadto, że Gorbaczow nie mógł przeprowadzić czegoś na wzór polskiego Okrągłego Stołu w ZSRR, gdyż nie dysponował tak wpływowymi partnerami, jakimi byli „Solidarność” i Kościół w Polsce. K. Trembicka tezy te traktuje wprawdzie jako bardzo logiczne, które jednak jak dotąd nie znalazły potwierdzenia w rosyjskiej dokumentacji źródłowej. W tej sytuacji bliższe autorce są analizy Andrzeja Zybortowicza o wpływie działalności służb specjalnych na procesy społeczno-polityczne³²

²⁶ A. Paczkowski, *Boisko wielkich mocarstw: Polska 1980–1989. Widok od wewnątrz*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2002, nr 3, s. 165–210.

²⁷ Zob. Ł. Kamiński, *1981: koniec doktryny Breżniewa*, w: *Od Piłsudskiego do Wałęsy. Studia z dziejów Polski w XX wieku*, red. K. Persak i in., Warszawa 2008, s. 483–490; idem, *Wstęp*, w: *Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980–1982*, t. I, wstęp i oprac. Ł. Kamiński, Warszawa 2006.

²⁸ K. Trembicka, *Okrągły Stół w Polsce: studium o porozumieniu politycznym*, Lublin 2003.

²⁹ Zob. P. Kengor, *Ronald Reagan i obalenie komunizmu. Zbliżenie na Polskę*, Warszawa 2007.

³⁰ J. Staniszkis, *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: the Polish Experience*, Berkeley 1991; eadem, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.

³¹ W. Bukowski, *Moskiewski proces. Dysydent w archiwach Kremla*, Warszawa 1998. Zob. także: J. Darski, *Rok 1989. Jesień Ludów czy KGB?* oraz wywiad tegoż z Władymirem Bukowskim: *To był rozkaz?*, „Frona” 2001, nr 23/24.

³² Zob. A. Zybortowicz, *W uścisku tajnych służb. Upadek komunizmu i układ postnomenklaturowy*, Warszawa–Komorów 1993; M. Łoś, A. Zybortowicz, *Privatizing the Police State: The Case of Poland*, London–New York 2000.

oraz hipoteza Georgesa Minka, że w procesie transformacji Polsce miała przypaść rola swego rodzaju „laboratorium” w zakresie modernizacji bądź adaptacji systemu sowieckiego³³.

Krystyna Trembicka zwraca ponadto uwagę na rolę kilku innych czynników, wyraźnie niedocenianych w literaturze przedmiotu, które niewątpliwie oddziaływały na zmiany w Europie Środkowo–Wschodniej. Podkreśla więc znaczenie głoszonych przez Jana Pawła II treści społecznych i politycznych, rolę pielgrzymek Ojca Świętego do ojczystego kraju i ich wpływ na postawy Polaków, wskazuje na znaczenie Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (1975 r.), która niewątpliwie zapoczątkowała nowy rodzaj kontaktów między państwami o różnych ustrojach. Oznaczała także kompromisy w zakresie praw i wolności człowieka oraz wielu standardów demokratycznych. Nie ulega wątpliwości, że wspomniane czynniki zewnętrzne, obok przyczyn obiektywnych (kryzys wewnętrzny spowodowany erozją systemu, a zwłaszcza niewydolnością ekonomiczną), przyspieszyły proces jego rozkładu, a następnie upadku.

Poddając analizie to, co wydarzyło się w Polsce w roku 1989, obok tła międzynarodowego należy uwzględnić obecne w literaturze wewnętrzne uwarunkowania społeczno–polityczne i bariery ekonomiczne. Przekrojowe ujęcie całej tej dekady, a zwłaszcza dziejów społecznych i politycznych, przyniosła tłumaczona z francuskiego praca cyt. już Georgesa Minka oraz popularnonaukowe opracowanie Mirosławy Marody³⁴. Ukazano w nich źródła rozkładu systemu i przemiany w jego społecznej percepcji. Praca Mirosławy Marody, socjologa specjalizującego się w zagadnieniach psychologii społecznej, w wielu miejscach odwoływała się do danych z socjologicznych badań opinii społecznej. Jej kontynuacją, w tej samej, udanej, popularnonaukowej serii „Dzieje PRL”, było opracowanie Sergiusza Kowalskiego o narodzinach i pierwszych miesiącach III Rzeczypospolitej³⁵. Zbliżone do tradycyjnej narracji historycznej były również pierwsze większe publikacje Antoniego Dudka związane z wydarzeniami i mechanizmami zmian oraz pionierskimi latami transformacji³⁶.

O zmianach systemu politycznego w tym przełomowym momencie pisali zwłaszcza politolodzy³⁷. Już na początku tego procesu powstały pierwsze analityczne prace ukazujące obok politycznych również społeczno–ekonomiczne uwarunkowania i bariery rozwoju Polski w całej dekadzie lat 80.³⁸ Problematykę tę rozwijano bezpośrednio po roku 1989 przy

³³ G. Mink, *Siła czy rozsądek. Historia społeczna i polityczna Polski (1980–1989)*, tłum. z franc. M. Kujawski, wyd. polskie z przedm. E. Wnuka–Lipińskiego, Warszawa–Katowice 1992.

³⁴ M. Marody, *Długi finał*, Warszawa 1995, „Dzieje PRL”.

³⁵ S. Kowalski, *Narodziny III Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, „Dzieje PRL”.

³⁶ A. Dudek, *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej 1989–1995. Zarys historii politycznej Polski*, Kraków 1997; A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walki uliczne w PRL 1956–1989*, Kraków 1992, wyd. 2 zmienione, Kraków 1999; A. Dudek, *Ślady PeeRelu. Ludzie, wydarzenia, mechanizmy*, Kraków 2001 (zbiór szkiców ukazujących mechanizmy funkcjonowania pezetpeerowskiej elity władzy oraz kulisy przełomu 1989 r.). Natomiast polityczne oblicze transformacji ustrojowej, doprowadzone aż do 2005 r., autor wyłożył później w *Historii politycznej Polski 1989–2005*, Kraków 2007.

³⁷ Zob. K. B. Janowski, *Czy możliwa jest legalna opozycja? Dylematy przeobrażeń systemu politycznego w Polsce*, Warszawa 1988; T. Godlewski, *Od PRL do III RP. Zmiany systemu politycznego*, Olsztyn 1998.

³⁸ Zob. *U źródeł polskiego kryzysu. Społeczno–ekonomiczne uwarunkowania rozwoju gospodarczego Polski w latach osiemdziesiątych*, red. A. Müller, Warszawa 1985; *Polska na rozdrożu, Szanse i zagrożenia*, red. S. J. Włodowski, Wrocław 1988; M. F. Rakowski, *Uwagi dotyczące niektórych aspektów politycznej i gospodarczej sytuacji PRL w drugiej połowie lat osiemdziesiątych*, wstęp K. Wolicki, Warszawa 1988.

dużej aktywności politologów wrocławskich³⁹. Powstały wówczas także wnikliwe studia nad założeniami programowymi i sporami w opozycji politycznej w ostatniej dekadzie PRL⁴⁰ oraz oscylujące wokół dyskusji nad nowoczesną myślą katolicką⁴¹. Relacji między władzą a opozycją dotyczyły natomiast studia historyczno-politologiczne Andrzeja Paczkowskiego⁴² i Jana Skórzyńskiego⁴³. Ukazywały one drogę do porozumienia, okoliczności jego zawarcia oraz literę i ducha umowy „okrągłostołowej”.

Równocześnie podjęto próbę oceny „Jesieni narodów” z punktu widzenia socjologii i polityki. Były to zwłaszcza pionierskie, choć nie pozbawione luk, powodowanych brakiem dostępu do odpowiednich źródeł, studia Jadwigi Staniszkis, pisane w Stanach Zjednoczonych, wnikliwie analizujące szanse transformacji systemu. Ich rezultaty opublikowano w wydawnictwach podziemnych w kraju⁴⁴ oraz oficjalnie na Zachodzie⁴⁵. Charakter interdyscyplinar-ny, obejmujący elementy historii politycznej, teorii i socjologii polityki oraz filozofii, miały badania Karola B. Janowskiego. Zaowocowały one w latach 90. licznymi opracowaniami monograficznymi i artykułami dotyczącymi przeobrażeń społecznych i politycznych na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego stulecia⁴⁶. Autor określił je jako przełomowe, mieszczące się w szerokim kontekście dziejowym rewolucji europejskich.

Na oddzielną uwagę zasługują prace, które proces przemian transformacyjnych wyjaśniały z pozycji oryginalnych teorii analitycznych. Powstawały one w ramach współpracy uczonych z kraju i z zagranicy⁴⁷. Inne przedstawiały zagadnienia prawnoustrojowe⁴⁸, często

³⁹ Zob. *Ewolucja życia politycznego Polski po stanie wojennym*, red. A. Antoszewski i J. Sommer, Wrocław 1990; *Polski przełom polityczny 1989. Między totalitaryzmem a demokracją. Materiały sympozjum politycznego*, red. A. Jabłoński i A. Antoszewski, Wrocław 1990; A. Antoszewski, *Erozja systemu politycznego PRL w latach osiemdziesiątych. Studium procesu*, Wrocław 1992; *Spoleczeństwo polskie u progu przemian*, red. J. Mucha, Wrocław 1991; *Lagodna agonia realnego socjalizmu. Mechanizmy polityczne życia społecznego w Polsce w latach osiemdziesiątych. Synteza*, red. J. Hausner i T. Klementowicz, Warszawa 1991.

⁴⁰ Zob. „*Solidarność*” a wychodzenie Polski z komunizmu, red. L. Mażewski, W. Turek, Gdańsk 1995; K. Łabędź, *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981–1989*, Kraków 1997.

⁴¹ Zob. A. Michnik, *Kościół, lewica, dialog*, przedmowa S. Kisielewskiego, posłowie ks. J. Tischnera, Warszawa 1998; A. Friszke, *Oaza na Kopernika. Klub Inteligencji Katolickiej 1956–1989*, Warszawa 1997.

⁴² A. Paczkowski, *Polska 1986–1989: od kooptacji do negocjacji. Kilka uwag o wchodzeniu w proces zmiany systemowej*, Warszawa 1997.

⁴³ J. Skórzyński, *Uгода i rewolucja. Władza i opozycja 1985–1989*, Warszawa 1995.

⁴⁴ J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Warszawa 1989.

⁴⁵ Zob. przypis 30.

⁴⁶ K. B. Janowski, *Polska 1981–1989: między konfrontacją a porozumieniem. Studium historyczno-politologiczne*, Warszawa 1996; idem, *Polska rok 1989. W kręgu refleksji nad zmianą polityczną*, Kielce 1998; idem, *Przeobrażenia polityczne w Polsce 1988–1992. Próba analizy teoriopolitycznej*, Kielce 1992.

⁴⁷ Zob. *Escape from Socialism. The Polish Route*, eds. W. D. Connor, P. Płoszajski, Warsaw 1992; *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, eds. Ch. G. A. Bryant, E. Mokrzycki, London–New York 1994; *After Communism. A Multidisciplinary Approach to Radical Social Change*, ed. E. Wnuk–Lipiński, Warsaw 1995; H. Chołaj, *Transformacja systemowa w Polsce. Szkice teoretyczne*, Lublin 1998; B. W. Mach, *Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu*, Warszawa 1998; J. Kofman, W. Roszkowski, *Transformacja i postkomunizm*, Warszawa 1999.

⁴⁸ Zob. *Przeobrażenia ustrojowe w Polsce*, red. E. Zieliński, Warszawa 1993; A. Stelmachowski, *Kształtowanie się ustroju III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Jaktorów 1998.

w kontekście ordynacji wyborczej i zachowań społecznych⁴⁹. Ponadto prezentowały wyniki badań dotyczące m.in. frekwencji i preferencji wyborczych oraz kształtowania się nowej geografii politycznej kraju⁵⁰.

Jak już wspomniano przy analizie zawartości wydawnictw źródłowych, przełomowym momentem w badaniach nad rozkładem dyktatury komunistycznej w Polsce była zorganizowana w 1999 r. międzynarodowa konferencja w Miedzeszynie. Wygłoszone podczas obrad i opublikowane w pierwszym pokonferencyjnym tomie referaty zawierały analizy ukazujące nastroje i postawy społeczne oraz działania, które stały się osią porozumienia. Cenne były zwłaszcza obszerne studia Andrzeja Friszke i Antoniego Dudka o genezie, przebiegu Okrągłego Stołu oraz decydujących pierwszych miesiącach po jego zakończeniu, dalej kalendarium polskiej drogi do demokracji i biogramy jej uczestników. Natomiast niedosyt budziły krótkie i często lakoniczne artykułiki o wydarzeniach roku 1989 w Czechosłowacji, na Węgrzech, w Rumunii i Bułgarii, przygotowane przez historyków z tych krajów. Wiele nowego zaś wniosły głosy w dyskusji, których obszerne omówienie znalazło się w tomie drugim publikacji. Warto podkreślić, że obok referatów, dyskusji i dokumentów w wydawnictwie tym, które ukazało się w roku 2002, zamieszczono obszerną bibliografię, starannie sporządzoną przez Wojciecha Frazika⁵¹. Zarejestrowano w niej ponad 300 pozycji, jakie ukazały się do 1999 r., a wśród nich kalendaria, słowniki biograficzne, informatory, źródła drukowane oraz liczne opracowania, w tym druki zwarte, artykuły i publicystykę naukową. Niestety, ten bogaty zestaw, rejestrujący szczególnie poszczególne pozycje, nie został opatrzony odpowiednim komentarzem analitycznym.

Zasygnalizowane wówczas nowe pola badawcze zaowocowały wkrótce kilkoma pracami o fundamentalnym znaczeniu, a zwłaszcza obszernymi i merytorycznie głębokimi monografiami Antoniego Dudka i Krystyny Trembickiej⁵². Zawarte w nich analizy uwarunkowań międzynarodowych procesu przebudowy w Polsce zasygnalizowano już wyżej, teraz gwoli uzupełnienia należy jedynie dodać, że w *Reglamentowanej rewolucji* A. Dudek po raz pierwszy tak komplementarnie odtworzył procesy destrukcji dyktatury komunistycznej w Polsce oraz ukazał czynniki, które je przyspieszały bądź hamowały. Związane one były z sytuacją wewnątrz obozu władzy, całkowitym załamaniem gospodarki, nastrojami społecznymi oraz działalnością opozycji i Kościoła. O ile A. Dudek szeroko analizuje czynniki wewnętrzne upadku systemu, a przygotowania i przebieg rozmów są tylko jednym z elementów tego procesu, o tyle K. Trembicka w swoim studium o porozumieniu politycznym poddaje dogłębnej analizie myśl polityczną, koncepcje i poglądy obu stron: koalicyjno-rządowej i opozycyjno-solidarnościowej, szeroko przedstawiając istotę merytoryczną porozumienia, a więc koncepcje ustroju politycznego, zmiany modelu gospodarczego, wolności i prawa obywatelskie oraz funkcje socjalne państwa.

Początek nowego stulecia zaznaczył się zintensyfikowaniem badań monograficznych. Okresowi bezpośrednio poprzedzającemu upadek systemu została poświęcona kolejna praca Karola B. Janowskiego⁵³. Autor zebrał swoje dotychczasowe doświadczenia badawcze

⁴⁹ Zob. A. Małkiewicz, *Wybory czerwcowe 1989*, Warszawa 1994; J. Raciborski, *Polskie wybory. Zachowanie wyborcze społeczeństwa polskiego w latach 1989–1995*, Warszawa 1997.

⁵⁰ *Polska. „Wybory '89”*, układ i wybór R. Kałuża, Warszawa 1989.

⁵¹ W. Frazik, *Bibliografia ważniejszych publikacji polskich dotyczących upadku komunizmu i transformacji ustrojowej w Polsce w latach 1986–1989*, w: *Polska 1986–1989: koniec systemu*, t. I, s. 235–256.

⁵² Zob. przypisy 25 i 28.

⁵³ K. B. Janowski, *Źródła i przebieg zmiany politycznej w Polsce (1980–1989). Studium historyczno-politoliczne*, Toruń 2003.

i pomieścił je w obszernym syntezującym studium historyczno-politologicznym, w którym szczegółowo opisał przemiany o charakterze instytucjonalnym, funkcjonalnym, strukturalnym i kulturowym, w całej dekadzie lat 80. Praca, dla której głównym twórczym był interdyscyplinarna literatura i liczne tytuły prasowe, mieści się w granicach rzetelnej publicystyki naukowej.

W tym nurcie mieszczą się również najnowsze publikacje Jana Skórzyńskiego. Najpierw wydał zbiór szkiców wcześniej publikowanych w prasie i czasopismach, w których nawiązał do końca komunizmu i pierwszych lat III RP. Natomiast wieloletnie badania nad genezą transformacji ustrojowej w Polsce i schyłkiem systemu komunistycznego uwieńczył udaną monografią *Rewolucja Okrągłego Stołu*⁵⁴. Ukazał w niej tworzenie się społeczeństwa alternatywnego, stopniowo rozsadzającego dotychczasowy system, oraz dojrzewanie do zmian i ewolucję poglądów Wojciecha Jaruzelskiego. W niektórych wnioskach, nie do końca udokumentowanych, bliższy jest poglądom tych historyków, którzy twierdzą, że ekipa Lecha Wałęsy sprzeniewierzyła się wyborom 4 czerwca, gdyż „nie wykorzystała politycznej przewagi dając się przekonać, że istnieje realna groźba odwrócenia biegu wydarzeń bądź przez ekipę Jaruzelskiego, bądź w wyniku buntu władzy, wojska i policji”.

Zbliżone stanowisko w tej kwestii zajmuje Wojciech Roszkowski, autor wielokrotnie wznawianego podręcznika najnowszej historii Polski, przy czym prezentowane przez niego poglądy przeszły głęboką ewolucję. Wcześniej bowiem twierdził, że porozumienie Okrągłego Stołu miało historyczne znaczenie, zapoczątkowując pokojowe przemiany ku demokracji i gospodarce wolnorynkowej w skali całego bloku radzieckiego. Natomiast dzisiaj sądzi, że można było szybciej odsunąć PZPR od władzy, gdyby nie tchórzostwo i ugodowość strony „solidarnościowej”. Elity te — zdaniem autora — zawarły przy Okrągłym Stole z władzą porozumienie ponad głowami społeczeństwa. Należało roz�isać nowe wybory już wiosną 1990 r. Głosowanie w czerwcu 1989 r. udowodniło bowiem, że społeczeństwo już wówczas było w stanie odrzucić komunizm⁵⁵.

Poglądy W. Roszkowskiego odzwierciedlają punkt widzenia historyków, zwłaszcza młodszego pokolenia, skupionych wokół Instytutu Pamięci Narodowej. Inne stanowisko prezentuje środowisko związane z Instytutem Studiów Politycznych PAN w Warszawie. Najbardziej wyraziście wypowiada je Andrzej Friszke. W wydanej ostatnio *Polskiej drodze do wolności*⁵⁶ i cyt. już wcześniejszych publikacjach pomniejszanie osiągnięć Okrągłego Stołu oraz twierdzenia o jego klęsce i zgniłym kompromisie traktuje jako myślenie ahistoryczne. Z poglądami tymi polemizuje, zwracając uwagę na komplikującą się w końcu lat 80. koniunkturę międzynarodową, a zwłaszcza nieustabilizowaną cały czas pozycję Gorbaczowa i trudne do przewidzenia skutki puczu Giennadija Janajewa. Ponadto gwałtowne strajki mogły doprowadzić do krwawych starć z siłami starego porządku i anarchii. Zdaniem autora nie ma żadnej pewności, że scenariusz, w którym gra toczyłaby się o wszystko, nie zmusiłby aparatu władzy, służb bezpieczeństwa i wojska do stanowczego oporu. Tymczasem łagodna zmiana w Polsce osłabiła ten opór i doprowadziła do stabilizacji. Warto dodać, że dopiero po spotkaniu z prezydentem Bushem 2 XII 1989 r. na Malcie Gorbaczow zmienił definitywnie stanowisko w sprawie Polski. Wcześniej bowiem twierdził, że jej utrata byłaby równoznaczna ze zmianą układu sił w Europie.

⁵⁴ J. Skórzyński, *Od Solidarności do wolności*, Warszawa 2005; idem, *Rewolucja Okrągłego Stołu*, Kraków 2009.

⁵⁵ Wypowiedź W. Roszkowskiego, „Tygodnik Solidarność”, 30 I 2009, nr 4; także „Gazeta Wyborcza”, 3 II 2008, nr 28. Por. także starsze i nowsze wydania jego *Historii Polski 1914–1990/2005*.

⁵⁶ *Rok 1989. Polska droga do wolności*, tekst A. Friszke, zdjęcia E. Ciołek, Warszawa 2009.

Bezpośrednio do Okrągłego Stołu odnoszą się również dwie książki Andrzeja Garlickiego o charakterze bardziej popularnonaukowym⁵⁷. W pierwszej z nich ukazał procesy zachodzące w świadomości ówczesnych elit politycznych zarówno w obozie władzy, jak i w opozycji, a następnie szerzej zaprezentował kulisy rozmów i scenę negocjacyjną. Z kolei druga praca zawierała 27 sylwetek spośród tych, którzy odegrali istotną rolę w doprowadzeniu do Okrągłego Stołu i wynegocjowaniu zawartych porozumień. Poprzez owe życiorysy pokazał drogę, jaką przebyli, zanim zasiedli do rokowań, i ich późniejsze, często słabo znane losy.

Od czarnej legendy Okrągłego Stołu wyraźnie odcina się w swojej udanej, popularnonaukowej monografii Paulina Codogni⁵⁸. Dominują w niej fakty, a nie interpretacje. Rzetelnie podsumowuje dotychczasowy stan wiedzy, ukazuje długą drogę prowadzącą do negocjacji i opisuje ich przebieg. Autorka wyeksponowała atmosferę strajków 1988 r., nastroje panujące wśród elit władzy i opozycji, a w aneksie umieściła wywiady przeprowadzone osobiście z Lechem Wałęsą i Wojciechem Jaruzelskim z perspektywy dwudziestolecia.

Problematykę Okrągłego Stołu charakteryzowali i oceniali również autorzy innych monografii poświęconych najnowszym dziejom Polski. Były wśród nich zarówno bogato ilustrowane prace okolicznościowe⁵⁹, opracowania zbiorowe⁶⁰, jak i szczegółowe monografie naukowe, oscylujące zwłaszcza wokół kwestii społecznych⁶¹ i gospodarczych⁶². Ponadto ostatnio więcej niż dotąd uwagi polscy badacze poświęcali polityce zagranicznej na początku III RP⁶³ oraz postkomunistycznym transformacjom w Europie Środkowo-Wschodniej⁶⁴. W tłumaczeniu na język polski ukazały się kolejne prace opisujące „Jesień ludów” w Europie⁶⁵.

W sytuacji braku dostępu do wielu ważnych źródeł, czy to w kraju, czy poza granicami, zwłaszcza zaś w Moskwie, już w pierwszej dekadzie III RP ogłoszono drukiem w formie oddzielnych bądź zbiorowych publikacji wiele relacji i wspomnień. Objęły one zarówno bezpośrednich uczestników wydarzeń, jak też osoby należące w latach 80. do „obozu” władzy bądź będące działaczami opozycji „solidarnościowej”. Wśród prominentnych postaci obszer-

⁵⁷ A. Garlicki, *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*, Warszawa 2003; idem, *Rycerze Okrągłego Stołu*, Warszawa 2004.

⁵⁸ P. Codogni, *Okrągły Stół czyli polski Rubikon*, Warszawa 2009.

⁵⁹ Zob. *Solidarność. XX lat historii*, koncepcja A. Borowski, Warszawa 2000; *Droga do niepodległości. Solidarność 1980–2005*, koncepcja i red. A. Borowski, Warszawa 2005; *Upadek PeeRelu 1986–1989*, koncepcja Z. Gluza, wybór i oprac. A. Dębska, Warszawa 2009.

⁶⁰ Tytułem przykładu: *Solidarność podziemna 1981–1989*, red. A. Friszke, Warszawa 2006.

⁶¹ Zob. I. Słodkowska, *Spoleczeństwo obywatelskie na tle historycznego przełomu. Polska 1980–1989*, Warszawa 2006.

⁶² Zob. D. Grała, *Reformy gospodarcze w PRL (1982–1989). Próba ratowania socjalizmu*, Warszawa 2005; A. Śliwiński, *Życie wśród łupieżców. Historia kryzysów i upadku gospodarczego Polski*, Warszawa 2004; R. Sudziński, *Etapy i kierunki oraz metody i formy ekonomicznego uzależnienia Polski od ZSRR w latach 1944–1989 na tle pozostałych krajów bloku komunistycznego*, w: *W objęciach Wielkiego Brata. Sowietci w Polsce 1944–1993*, pod red. K. Rokickiego i S. Stępnia, Warszawa 2009, s. 57–94.

⁶³ Zob. *Polityka zagraniczna RP 1989–2002*, red. R. Kuźniar, K. Szczepanik, Warszawa 2002; J. Strzelczyk, *Ucieczka ze wschodu. Rosja w polskiej polityce 1989–1993*, Warszawa 2002; *Polska wobec zjednoczenia Niemiec. Dokumenty dyplomatyczne*, red. W. Borodziej, Warszawa 2006; także K. Malinowski, *Polityka Republiki Federalnej Niemiec wobec Polski w latach 1982–1991*, Poznań 1997.

⁶⁴ Zob. *Europa Środkowo-Wschodnia. Region, państwa i społeczeństwa w czasie transformacji*, red. J. A. Rybczyńska, Lublin 2000; *Postkomunistyczne transformacje*, red. T. Buksiński, Poznań 2002.

⁶⁵ Zob. K. Padraic, *Rewolucyjny karnawał. Europa Środkowa 1989*, Wrocław 2005; S. Kotkin, współpraca J. I. Gross, *Rok 1989: koniec społeczeństwa nieobywatelskiego*, z ang. przełożyła B. Kopeć-Umiastowska, Warszawa 2009.

nych publikacji na swój temat lub tzw. wywiadów „rzek” doczekali się m.in.: Władysław Baka, Kazimierz Barcikowski, Włodzimierz Cimoszewicz, Wiesław Górnicki, Czesław Kiszczak, Mikołaj Kozakiewicz, Marcin Król, Aleksander Kwaśniewski, Roman Malinowski, Leszek Miller, Alfred Miodowicz, Zbigniew Messner, Marian Orzechowski, Władysław Pożoga, Mieczysław Rakowski, Ryszard Reiff, Ireneusz Sekuła, Włodzimierz Sokorski i Jerzy Urban. Natomiast stroną opozycyjną reprezentowali w tym zestawieniu publikacji tacy działacze, jak: Zbigniew Bujak, Andrzej Celiński, Wiesław Chrzanowski, Bronisław Geremek, bp Tadeusz Gocłowski, Jarosław Kaczyński, Waldemar Kuczyński, Jacek Kuroń, Tadeusz Mazowiecki, Leszek Moczulski, Karol Modzelewski, Kornel Morawiecki, Zdzisław Najder, Stefan Niesiołowski, Jan Olszewski, Janusz Onyszkiewicz, Andrzej Stelmachowski i Lech Wałęsa. Spośród niezliczonej ilości różnych wspomnień i relacji na oddzielne odnotowanie zasługuje tom wywiadów, jakie na początku lat 90. przeprowadził Maksymilian Berezowski z prominentami ostatniej dekady PRL: W. Jaruzelskim, K. Barcikowskim, Z. Messnerem, M. Orzechowskim, I. Sekułą i J. Urbanem⁶⁶. Sposób myślenia postkomunistycznych elit politycznych dobrze oddaje także praca *Polska pod rządami PZPR*, na którą złożyły się wypowiedzi ponad dwudziestu polityków, zaangażowanych zwłaszcza w ostatniej dekadzie PRL⁶⁷. Jej poświęcony jest ponadto ostatni, X tom *Dzienników politycznych* Mieczysława F. Rakowskiego⁶⁸, a także fragmenty dziennika politycznego Władysława Baki⁶⁹. Z kolei Teresa Torańska, nawiązując do głośnej publikacji *Oni*, ogłosiła drukiem wywiady z Leszkiem Balcerowiczem, Janem Krzysztofem Bieleckim, Jarosławem Kaczyńskim, Wiktorem Kulerskim, Jackiem Merkleem, Janem Rulewskim i Piotrem Szczepanikiem⁷⁰. Wiele ciekawych głosów, w tym wypowiedzi historyków, opublikowano w czasopismach historycznych⁷¹.

Istotnym uzupełnieniem opracowań, wywiadów i relacji były debaty publiczne, w których udział brali, obok przedstawicieli świata nauki, także ludzie demokratycznej opozycji i politycy. Jedną z ważniejszych była niewątpliwie odnotowana w „Więzi” rocznicowa debata: *Rok 1989 — szanse wykorzystane, szanse utracone*. W dyskusji udział wzięli m.in.: Ryszard Bugaj, Jarosław Kaczyński, Andrzej Wielowieyski i Andrzej Friszke⁷². Przy okazji tego rodzaju spotkań często dochodziło do sporów merytorycznych lub metodologicznych. Tytułem przykładu można wskazać na debatę o Komitecie Obywatelskim zorganizowaną

⁶⁶ *Koniec epoki. Wywiady Maksymiliana Berezowskiego*, Warszawa 1991. Brak miejsca nie pozwala wymienić wszystkich tytułów tego typu publikacji. Najbardziej reprezentatywny ich zestaw oraz obszerną literaturę przedmiotu znajdzie czytelnik w starannie przygotowanych zestawach bibliograficznych pomieszczonych przede wszystkim w cyt. już wyżej materiałach z konferencji w Miedzeszynie: *Polska 1986–1989 — koniec systemu*, t. I, oraz w monografiach A. Dudka (*Reglamentowana rewolucja*), K. Trembickiej (*Okrągły Stół*), a ostatnio P. Codogni (*Okrągły Stół czyli polski Rubikon*) i J. Skórzyńskiego (*Rewolucja Okrągłego Stołu*).

⁶⁷ *Polska pod rządami PZPR*, red. M. F. Rakowski, Warszawa 2000.

⁶⁸ M. F. Rakowski, *Dzienniki polityczne*, t. X: 1987–1990, Warszawa 2005; idem, *Jak to się stało...*, Warszawa 1991.

⁶⁹ W. Baka, *Zmagania o reformę. Z dziennika politycznego 1980–1990*, Warszawa 2007; idem, *U źródeł wielkiej transformacji*, Warszawa 1999.

⁷⁰ T. Torańska, *My*, Warszawa 1994.

⁷¹ Tytułem przykładu wskazać można na obszerną rozmowę o genezie roku 1989, Okrągłym Stołem i agonii systemu, jaką Barbara Polak i Jan M. Ruman przeprowadzili ze znanymi badaczami tej problematyki Antonim Dudkiem, Grzegorzem Sołtysiakiem i Krystyną Trembicką, pomieszczoną w: *Stół bez kantów i inne rozmowy Biuletynu IPN z lat 2003–2005*, Warszawa 2008, s. 167–197.

⁷² *Rok 1989: szanse wykorzystane, szanse utracone*, „Więź” 1999, nr 5, s. 18–40.

19 II 2008 r. w Collegium Civitas w Warszawie⁷³. Według Tadeusza Mazowieckiego Okrągły Stół był kompromisem, ale przeprowadzonym na warunkach opozycji. Zdaniem dyskutanta wszystko było zawieszane na powodzeniu „pierestrojki” Gorbaczowa, a nie na rozpadzie Związku Radzieckiego. Z kolei Stanisław Ciosek powołał się na rozmowę z szefem KGB Władymirem Kriuczkowem, który miał opowiedzieć się przeciwko ewentualnemu przekazaniu władzy i sugerować zastosowanie „modelu chińskiego” (otwarcie gospodarki przy utrzymaniu autorytarnej władzy przez komunistów). Do „wariantu chińskiego” nawiązał historyk Antoni Dudek. Autor *Reglamentowanej rewolucji* uważa, że o przyswojeniu w pewnym stopniu tej idei na gruncie polskim świadczyć mogą posunięcia rządu Mieczysława Rakowskiego, który jednak z jednej strony musiał się z owych „reform” wycofać na skutek silnej fali strajków, z drugiej zaś niewątpliwie dostrzegał słabnącą siłę aparatu przymusu i służb bezpieczeństwa w chwili rozkładu systemu. Zdaniem A. Dudka celem opozycji było poszerzenie sfery wolności, rządzącym zaś chodziło o przeniesienie głównego ośrodka władzy z KC do parlamentu i ewentualnie urzędu prezydenta. Obóz rządzący potrzebował do tego silnej opozycji, poparcia Kościoła i wyrazistego przywódcy, a takim była niewątpliwie osoba Lecha Wałęsy.

Wśród debat o pamięci historycznej najwięcej sporów wywołuje chyba jednak filozofia polityczna pierwszego premiera III Rzeczypospolitej — Tadeusza Mazowieckiego, zawarta w jego sformułowaniu o „grubej linii” określającej przejście od PRL do czasu wolności i niepodległości. Dla premiera ta ewolucyjna i pojedyncza strategia miała umożliwić „przeprowadzenie Polski przez trudny okres od stanu zależności do niepodległości, od monopartyjnego autorytaryzmu do demokracji, od strukturalnej zapaści gospodarczej do sytuacji rozwoju”. Nie oznaczało to w żadnej mierze zaniechania krytycznych ocen przeszłości, uniemożliwienia lustracji i dekomunizacji. Tymczasem zbitka pojęciowa wokół „grubej kreski”, która na dobre zadomowiła się w życiu politycznym i publicystyce historycznej, doprowadziła — jego zdaniem — do świadomego manipulowania pamięcią. „Ahistoryczne widzenie tamtego czasu w świetle ostatecznego upadku komunizmu jest — jak twierdzi — rodzajem ślepoty politycznej i zwykłą manipulacją ludzkimi umysłami i uczuciami”. W dyskusjach toczących się wokół tego sporu brali i nadal biorą udział liczni przedstawiciele środowisk naukowych, politycznych oraz publicyści⁷⁴. W najbliższym czasie ukaże się również publikacja książkowa pióra Tadeusza Mazowieckiego⁷⁵.

Sprawa rozliczenia komunistycznej przeszłości odgrywa dość istotną rolę w społecznej ocenie Okrągłego Stołu i jego skutków. Problematyce tej wiele miejsca poświęcono w trakcie zorganizowanej w Warszawie 5 II 2009 r. z okazji 20. rocznicy rozpoczęcia obrad konferencji „Dialog — kompromis — porozumienie”. Przedstawione tam najnowsze badania CBOS pokazały, że 41% respondentów ocenia Okrągły Stół pozytywnie, a jedynie 12% negatywnie, 44% określa go jako „umowę społeczną”, a tylko 26% jako „umowę elit”. Za „najbardziejziej

⁷³ Debata polityki i historyków: *Jak doszło do Okrągłego Stołu?* — fragmenty dyskusji. „Gazeta Wyborcza”, 23 XII 2008, nr 299.

⁷⁴ Zob. w tej kwestii liczne przychylnie wypowiedzi, m.in. Jerzego Jedlickiego i Stanisława Stommy w ofiarowanej Tadeuszowi Mazowieckiemu księdze *Tadeusz Mazowiecki — polityk trudnych czasów*, Warszawa 1997, z drugiej zaś strony pokłosie debaty o pamięci historycznej, jaka pod koniec 2007 r. odbyła się w Fundacji Stefana Batorego w Warszawie, zwłaszcza wypowiedzi Marcina Króla, Dariusza Gawina i Zdzisława Krasnodębskiego (*Pamięć jako przedmiot władzy*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2008).

⁷⁵ Jej zapowiedzią jest obszerny artykuł T. Mazowieckiego, *Sąd nad grubą kreską*. „Gazeta Wyborcza”, 12–13 IX 2009, nr 214, s. 18–23.

właściwy w ówczesnej sytuacji” uznaje go 30%, a 37% zgadza się z twierdzeniem, że „miał dobre strony, ale kompromis był za daleko posunięty”. Jedyne 8% ocenia go jako „niepotrzebne ustępstwo wobec władz komunistycznych”. Olbrzymia większość Polaków (74%) uważa, że porozumienie Okrągłego Stołu „umożliwiło pokojowe bezkrwawe przekazanie władzy”, choć z drugiej strony „spowodowało, że w Polsce nie doszło do rozliczenia systemu i jego głównych przedstawicieli” (51% „tak” i 21% „nie”). Jedyne mniejszość (27% „tak” i 47% „nie”) sądzi, że „to porozumienie było niepotrzebne, bo i tak stary system wkrótce by upadł”. Z socjologicznego punktu widzenia oceny te można uznać za dość wyważone⁷⁶.

Podstawę do syntezujących uogólnień winny stanowić szczegółowe badania regionalne. Początkowo ograniczały się one w zasadzie do opisu dziejów „Solidarności” i opozycji antykomunistycznej w niektórych regionach⁷⁷. W miarę upływu czasu i większych możliwości co do penetracji źródłowych, zaczęły powstawać coraz obszerniejsze i merytorycznie pogłębione monografie⁷⁸. Niektóre z nich, jak np. *Rzeszowska opozycja w tajnych archiwach MSW*⁷⁹ czy Wojciecha Polaka *Humor i satyra niezależna*⁸⁰ wykraczały poza regionalne opłotki, przytaczając materiały dotyczące sytuacji ogólnopolskiej.

Wiele interesujących inicjatyw, których inspiratorami były regionalne delegatury IPN oraz NSZZ „Solidarność”, zrodziło się w związku z przypadającą w 2009 r. 20. rocznicą wyborów do Sejmu kontraktowego i Senatu. Znaczna ich część dotyczyła opublikowania dokumentacji wytworzonej przez Służbę Bezpieczeństwa. Tak było w przypadku *Wyborów '89 w Polsce południowo-wschodniej*⁸¹, gdzie w obszernej publikacji zaprezentowano materiały obrazujące formy i metody działań operacyjnych funkcjonariuszy SB wobec opozycji solidarnościowej w kampanii wyborczej do Sejmu i Senatu. Wprawdzie ukazują one aktywność aparatu wobec Komitetów Obywatelskich „Solidarności”, kandydatów na posłów i senatorów oraz Kościoła katolickiego na obszarze ówczesnych województw: rzeszowskiego,

⁷⁶ M. Ziółkowski, *Co nam zostało po Okrągłym Stole*, „Gazeta Wyborcza”, 25–26 IV 2009, nr 97, s. 29.

⁷⁷ Najważniejsze z nich to: „Solidarność” i opozycja antykomunistyczna w Gdańsku (1980–1989), red. L. Mażewski, W. Turek, Gdańsk 1995; „Solidarność” Małopolska w podziemiu. Solidarność Regionu Małopolska w latach 1981–1989, red. W. Bukowski, Kraków 1991; *Z dziejów Solidarności Podkarpackiej 1980–1990*, red. B. Adamski, Krosno 1992; W. Żebrowski, *Rok 1989 w Warszawie i Olsztynie (wybrane problemy)*, Olsztyn 1999; J. Sadecki [Marian Garden], *Nowa Huta. Ziarna gniewu, ziarna nadziei*, Warszawa 1989; P. Smoleński, *A na hucie strajk. Opowieść dokumentalna*, Warszawa 1988; D. Garbacz, *Strajk w Stalowej Woli 22 sierpnia–1 września (1988)*, wyd. 2, Stalowa Wola 1998; *Wybory '89 w Krakowie. Wspomnienia, relacje i dokumenty*, red. T. Gąsowski, Kraków 1999.

⁷⁸ Można tu np. wymienić: R. Kasprzycki, *Opozycja polityczna w Krakowie w latach 1988–1989*, Kraków 2003; D. Kazański, „Solidarność” w Stoczni Gdańskiej grudzień 1981–sierpień 1988, Gdańsk 2004; W. Polak, *Czas ludzi niepokornych. Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” i inne ugrupowania niezależne w Toruniu i Regionie Toruńskim (13 XII 1981–4 VI 1989)*, Toruń 2003; *Narodziny III Rzeczypospolitej. Pomorze Zachodnie w latach 1988–1990. Materiały z sesji naukowej*, red. M. Michalek, J. Macholak, Szczecin 2006; Z. Złakowski, *Solidarność olsztyńska w stanie wojennym i w latach następnych 1981–1989*, Olsztyn 2001.

⁷⁹ *Przeciw Solidarności 1980–1989. Rzeszowska opozycja w tajnych archiwach MSW*, oprac. J. Draus i Z. Nawrocki, Rzeszów 2000.

⁸⁰ W. Polak, *Śmiech na trudne czasy. Humor i satyra niezależna w stanie wojennym i w latach następnych (13 XII 1981–31 XII 1989)*, Gdańsk 2007.

⁸¹ *Wybory '89 w Polsce południowo-wschodniej w dokumentach SB*, wybór i oprac. J. Borowiec, Warszawa–Rzeszów 2009.

przemyskiego, krośnieńskiego i tarnobrzeskiego, jednak zastosowane przez SB metody pozyskiwania informacji, a następnie ich wykorzystywanie, były również stosowane w innych regionach, podobnie adekwatne do nich były ordynacja i kampania wyborcza.

Nieco inny charakter nosi wydawnictwo przygotowane przez Delegaturę IPN w Olsztynie oraz tamtejszy Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego⁸², które zawiera dobrze udokumentowane obszernie studia, ukazujące rolę Komitetu Obywatelskiego „Solidarność” Regionu Warmińsko–Mazurskiego w wyborach 4 VI 1989 r. (Renata Gieszczyńska), działalność Służby Bezpieczeństwa wobec wyborów w Olsztyńskim (Piotr Kardela) oraz ich odzwierciedlenie w prasie partyjnej Olsztyna (Paweł P. Warot). W ten sposób aktywny ośrodek olsztyński wzbogacił się o kolejną ważną publikację dotyczącą dziejów podziemnej „Solidarności” w regionie i przełomowych wydarzeń w czerwcu '89.

Natomiast bardziej okolicznościowy, jubileuszowy charakter ma publikacja o znamienym tytule *Dziś kończymy rewolucję*⁸³, powstała z myślą o upamiętnieniu pierwszych, częściowo wolnych wyborów w powojennej historii Polski i całego bloku wschodniego. Książka zawiera relacje i rozmowy z bohaterami tamtych dni, kandydatami Komitetu Obywatelskiego z największych ośrodków województwa kujawsko–pomorskiego: Bydgoszczy, Torunia, Grudziądza i Włocławka. Ważną funkcję w wydawnictwie spełniają elementy ilustracyjne, w tym liczne zdjęcia z tamtych wydarzeń, osobiste pamiętki i kopie artykułów publikowanych w ówczesnej prasie i wydawnictwach podziemnych.

Przytoczone przykładowo publikacje regionalne również dobitnie świadczą o tym, że badania nad upadkiem „realnego socjalizmu” i zmianami systemowymi zapoczątkowanymi Okrągłym Stołem i wyborami czerwcowymi 1989 r. stale postępują. Mimo licznych jeszcze luk w materiałach archiwalnych, z których wynikają m.in. gorące spory i kontrowersje, dekada lat 80. zamykająca czasy PRL należy do najlepiej i najpełniej opracowanych okresów w najnowszej historii Polski⁸⁴.

⁸² *Olsztyński czerwiec '89*, Olsztyn 2009.

⁸³ *Dziś kończymy rewolucję. Wybory przełomu oczami uczestników*, oprac. J. Kielpiński, A. Luks, R. Rzeszotek, Toruń 2009.

⁸⁴ Już po przekazaniu artykułu do druku, do obiegu naukowego wprowadzone zostały kolejne ważne i godne odnotowania publikacje, stanowiące m.in. pokłosie zorganizowanych ostatnio konferencji naukowych. Z jednej strony analizują one sytuację wewnętrzną i geopolityczną Polski w przededniu pokojowej rewolucji oraz ukazują genezę rozpadu systemu komunistycznego w Europie Środkowej i Wschodniej (*W przededniu wielkiej zmiany. Polska w 1988 roku*, Gdańsk 2009 — materiały z konferencji zorganizowanej przez Europejskie Centrum Solidarności w Gdańsku, 25 XI 2008 r.), z drugiej zaś prezentują oficjalne narracje Okrągłego Stołu, a także nurty i stereotypy z perspektywy dwudziestolecia (*Okrągły Stół — dwadzieścia lat później. Zbiór studiów*, red. W. Polak i in., Toruń 2009 — owoc konferencji przygotowanej przez Instytut Politologii UMK, w dniach 16–17 IV 2009 r.). Pojawiły się również w literaturze ciekawe spostrzeżenia w odniesieniu do polityki Kremla wobec Polski za rządów Michaiła Gorbaczowa, podkreślające jego przejście do realizacji współpracy ze Stanami Zjednoczonymi i powrót do tradycyjnej koncepcji polityki rosyjskiej zbliżenia z Niemcami („cień Rapallo”). Konsekwencją tego kursu miało być wyraźne rozluźnienie gorsetu w stosunkach polsko–rosyjskich, co umożliwiło rozpoczęcie w Polsce procesu transformacji systemowej i reorientację polityki zagranicznej (zob. A. Skrzypek, *Polska w orbicie politycznej ZSRR*, w: *W objęciach Wielkiego Brata...*, s. 35–46; idem, *Mechanizmy Klientelizmu — stosunki polsko–radzieckie 1965–1989*, Pułtusk–Warszawa 2008, rozdz. VII).